

araziye ve diğer menfaat kaynaklarını özel şahıslara devrederek bunların mevcut şartlar içinde en yüksek siyasî, içtimâî ve iktisadî verimliliğe ulaştırılmalarını hedefleyen bir uygulamadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "k't'a" md.; Ebû Yûsuf, *Kitâb-ü'l-Harâc* (nşr. Muhibbuddin el-Hatîb), Bulak 1302, s. 57-67; Ebû Ubeyd Kâsim b. Sellâm, *el-Emvâl* (nşr. M. Halîl Herrâs), Beyrut 1986, s. 286-297; İbn Sa'd, *et-Tabakât* (nşr. Edward Sachau), Leiden 1904-40, I/2, s. 22, 33; V/1, s. 254, 281; V/2, s. 129; VI, 47-48; İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl* (nşr. Şâkir Zîb Feyyâz), Riyad 1406/1986, I, 188; II, 617, 622, 626-627, 633-635; Belâzûrî, *Fütûh* (nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ – Ömer Enîs et-Tabbâ), Beyrut 1957, s. 22, 182, 183, 196, 201, 202, 232-233, 234, 245, 248, 259, 265, 268-269, 273-274, 291, 295, 404, 413, 416, 418, 459-460, 490, 509, 513; a.mlf., *Ensâb*, I, 44, 263; III, 87, 89, 93-94, 157, 189, 210, 211, 242, 254-255, 257, 263; V, 40, 220; Ya'kûbî, *Târîh* (nşr. Abdülemîr Mühennâ), Beyrut 1993, I, 143-145, 309-310, 328; II, 232; a.mlf., *Kitâbü'l-Büldân*, s. 245-268, 327; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), III, 589; IV, 30-33; V, 231; VIII, 39, 133-134, 168, 267; IX, 212, 216, 281-282; Yezîd b. Muhammed el-Ezdi, *Târîhu'l-Mevşîl* (nşr. Ali Habîbe), Kahire 1387/1967, s. 24, 31, 158, 159, 172-174, 194, 196, 239, 249, 289, 320, 381, 382; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc* (Zebîdî), s. 307-308, 310-311, 315-380; Arib b. Sa'd, *Şîlatü Târîhi'l-Taberî* (Taberî, *Târîh* [Ebû'l-Fazl], XI içinde), s. 119, 125; Muhammed b. Ahmed el-Hârîzmî, *Mefâtihu'l-'Ulûm* (nşr. İbrâhîm el-Ebyârî), Beyrut 1409/1989, s. 85-87; Ahmed b. Nasr ed-Dâvûdî, *Kitâbü'l-Emvâl* (nşr. Rızâ M. Sâlim Şehâde), Rabat 1988, s. 48-50, 52, 58-59; Mâverdî, *el-Ahkâm-ü's-sultânîyye*, Beyrut 1405/1985, s. 223, 233, 239-248, 255; İbn Ebû Rendeke et-Turtûşî, *Sirâc-ü'l-mülûk* (nşr. Muhammed Fethî Ebû Bekir), Kahire 1414/1994, II, 498-499; İbn Memmâtî, *Kavânînu'd-devâvîn* (nşr. Aziz Suryal Atıya), Kahire 1943, s. 276, 278, 366, 371; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, IV, 51 vd.; XIII, 105, 111-150; Makrîzî, *el-Hîttâ*, I, 82-97, 207, 293, 304; II, 136-137; Spuler, *İran Moğolları*, s. 444-445; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, VII, 137; VIII, 33; Hassanein Rabie, *The Financial System of Egypt: 564-741/1169-1341*, London 1972, s. 28-72; Muhammed Hamîdullah, *el-Veşâ'îku's-siyâsiyye*, Beyrut 1405/1985, s. 260, 263, 269, 311, 374; Marc Bloch, *Feodal Toplum* (trc. M. Ali Kılıçbay), Ankara 1991, s. 130-133; Sato Tsugitaka, *State and Rural Society in Medieval Islam*, Leiden 1997; Halil İnalçık, "İslâm Arazî ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, I, İstanbul 1959, s. 29-46; Abdülâzîz ed-Dürî, "Neş'etü'l-iktâ' fi'l-mücteme'ât-i'l-İslâmiyye", *MMlir*, XX (1970), s. 3-24; a.mlf., "Mâlikü'l-arz ve'l-mü-zâra'a fi şadri'l-İslâm", *el-İctihâd*, sy. 1, Beyrut 1988, s. 327-344; Fazl Şelak, "el-Harâc ve'l-iktâ' ve'd-devle", a.e., sy. 1 (1988), s. 113-193; Hasan Müneymine, "Nüşû'ü'l-iktâ' fi'l-İslâm", a.e., sy. 1 (1988), s. 293-304; Claude Cahen, "Te-tavvürü'l-iktâ' fi'l-İslâmî mâ beyne'l-kameyni'tâsî ve's-şâliş 'aşer" (trc. George Ketûre), a.e., sy. 1 (1988), s. 193-242; a.mlf., "İktâ", *Eİ²* (Fr.),

III, 1115-1118; A. K. S. Lambton, "Nazarât fi'l-iktâ'" (trc. Rıdvân es-Seyyid), *el-İctihâd*, sy. 1 (1988), s. 269-292; a.mlf., "Eqtâ'", *Eİr*, VIII, 520-533; Muhammed Hannâvî, "Eşerü'l-iktâ' fi târihi Endelüs-ü's-siyâsî (250-316 h.)", *el-İctihâd*, sy. 22 (1994), s. 235-256; Eymen Fuâd Seyyid, "Tabî'atü'l-iktâ' fi'l-Fâtîmî", *Aİsl*, XXXIII (1999), s. 1-16; Osman Turan, "İktâ", *İA*, V/2, s. 949-952; Azmi Özcan, "Câgîr", *DİA*, VII, 11-12.

MUSTAFA DEMİRCİ

Selçuklular. Bazı kaynaklar, askerî iktâyı Selçuklu tarihindeki birçok idarî ve askerî yenilik gibi ilk defa Vezir Nizâmülmülk'ün kurduğunu yazarsa da gerçekte onun yaptığı, eskiden beri bilinen ve özellikle Büveyhîler tarafından geliştirilen bu usulü daha sistemli bir yapıya kavuşturmaktan ibarettir. Büyük Selçuklular'da askerî iktâ sisteminin Sultan Melikşah'ın saltanatının ikinci yılından (466/1073) itibaren uygulamaya konulduğu ve on beşinci yılından itibaren de ülkenin her tarafında yaygınlaştığı anlaşılmaktadır (Râvendî, I, 126). İmâdüddin el-İsfahânî'ye göre daha önceleri kargaşanın hüküm sürdüğü beldelerde üretimler belirsizdi ve tahsilât yapılamıyordu. Bu sebeple Nizâmülmülk tarım topraklarını iktâ bölgelerine ayırarak gelirlerini askerlere tahsis etti; böylece kısa zamanda buraların refah seviyesinde büyük bir yükselme oldu (Bündârî, s. 59). Bu uygulamayı bir gelir tahsisi sayan Nizâmülmülk *Siyâsetnâme*'sinde muktân (iktâ sahibi), arazisinde yaşayanlar (reâyâ) üzerinde hiçbir tasarruf hakkının bulunmadığını, bunun aksine hareket edenlerin ellerinden ibret için toprakların geri alınması gerektiğini, çünkü aslında mülk ve raiyyetin sultana ait olduğunu söyler ve mukta'larla âmililerin devlet arazilerine temelli yerleşmelerini ve halka sıkıntı vermeleri amacıyla bir iki yılda bir değiştirilmelerini, vilâyetin imarı açısından mukta'ların reâyâya karşı iyi davranmalarını, tasarruflarındaki araziye kesinlikle bir başkasına devretmemelerini ve askerlerinden ölenleri veya herhangi bir sebeple ayrılanları gizlemeyip hemen bildirmelerini öngörür (s. 41, 51, 107, 127-128).

Selçuklu devri kaynakları iktâ tabirini bağış arazi türleri için kullanır. Bu türler birbirinden kesin hatlarla ayrılmamıştır ve hepsi aynı özellikleri taşımamaktadır; çünkü aynı kişi farklı türdeki iktâları elinde bulundurabilmektedir. İktâların çoğu vergi toplama veya bir idarî yetki vermeye ilgilidir. Bunlar aslında belli bir süre içindir ve düzensiz aralıklarla yenilenmektedir. Bağışlanan arazinin, bir gelir ödeme-

si veya belli bir bölgedeki muafiyet bağı-şı şeklinde bir bölgeye bağlanması sebebiyle uygulamada bölgeler iktâ adıyla tahsis edilmekte, böylece iktânın kendisi bölgeyle özdeşleşmektedir. Bağışlar küçük bir bölgeden ibaret olabileceği gibi köy ve kasabaları içine alan bütün bir bölge de olabilir.

Büveyhîler zamanındaki askerî iktâlar Selçuklular tarafından eyalet yönetimlerine dönüştürüldü ve böylece idarî iktâlar ortaya çıktı. İktânın malî değerinin tam olarak belirlenmesi yerine tahminî tesbit yoluna gidildi; ayrıca ödemelerin parayla değil hizmetle yapılması usulü yaygınlaştı. İktânın kullanımı babadan oğula geçmeye ve mukta'lar idarî ayrıcalığa sahip olmaya başladı. Sonuçta iktâ'ü't-temlik ile tarımın genişletilmesi ve iktâ'ü'l-istiğlâl ile emeğin karşılığının verilmesi idarî iktâda birleşti. İdarî iktânın özelliği, sultanın otoritesinin bir kısmının yetki halinde muktaa devredilmesidir. Çok defa mukta', tasarrufundaki arazinin yönetiminde tam kontrole sahipti; hatta maiyetindekilere kendi bölgesinden toprak dahi verebilirdi. Aslında onun kullandığı bu yetkiler sultanın tayin ettiği müslüman bir yöneticinin yetkileriydi ve sultanın mutlak hâkimiyetine dayanıyordu. Mukta', daha önceleri eyalet yöneticilerinin yaptığı gibi fazla geliri merkezî hükûmete vermek zorunda değildi. Sultan askerî bir sefer düzenlediği zaman ona katılır, bazan da maddî destek sağlardı. Yetkilerini kötüye kullanmasının dışında tasarrufundaki araziye evlâdına intikal ettiremez, satamaz veya bağışlayamazdı. İktâ bölgesinde yaşayan halk muktaa itaat göstermekle mükellefi ve bunun sebebi kendisinin sultanın bazı yetkilerini taşıması, dolayısıyla onu temsil etmesiydi.

İdarî iktâ, merkezî hükûmeti eyalet bürokrasisinden ve masraflarından kurtardı; ayrıca yolların güvensizliği açısından büyük önem taşıyan merkezle eyaletler arasındaki karşılıklı para transferi meselesini de ortadan kaldırdı. Öte yandan gelirlerin mahallinde harcanması bakımından da eyaletler için faydası oldu. Çünkü görev süresinin belirsizliği ve aynı yere başka bir emirin tayin edilme ihtimali gibi sebepler muktân, tasarrufundaki topraklardan âzami çıkar sağlamasını, dolayısıyla ziraatı ve yönetimi iyileştirmesini gerektiriyordu. İdarî iktânın başlıca olumsuz yanları ise şahsa bağlı orduların gelişmesine yol açması ve reâyâ köylü sayısını arttırmasıydı. Her ne kadar iktâlardaki

kötü uygulamalara sultanın müdahalesi söz konusu ise de bu husus çok defa mesafenin uzaklığı dolayısıyla pek mümkün olmuyordu. Sultanlar, idarî iktâyî güçlü emirlerin desteğini sağlamak için bir vasıta olarak kullandılar; fakat sonraları bu emirlerin ve atabeglerin etkisi altına girdiler. Zamanla iktâ tevcihi, belli bir bölgeyi bir emîrin mülk haline getirmesini sağlama anlamına geldi ve merkezî hükümet zayıfladıkça iktâ sahipleri bölgelerindeki özel mülkleri gasbetmeye başladılar; arkasından da idarî iktâ, kanunsuz bir şekilde babadan oğula geçen veya sözleşmeyle tasarruf edilen mülkiyete dönüştü (İbnü'l-Esîr, X, 236, 520).

Özellikle İran'ın doğusundaki bölgelerde uygulandığı anlaşılan askerî iktâ sisteminin Sencer zamanında (1118-1157) merkezileşmeye başladığı görülür. Büyük emirlere, ordu kumandanlarına ve daha az nisbette küçük emirlere verilen iktâların kayıtları Dîvân-ı Arz'da tutulurdu. İktâlar, yalnız geçmişteki hizmetlerin değil bazan da gelecekte yapılması istenen hizmetlerin karşılığıydı. Zamanla askerî iktâlar da babadan oğula geçmeye başladı. Hatta bu durum Musul Zengîleri'nde (Bündârî, s. 161) ve Hârizmşahlar'da olağan hale geldi. Zengîler, Haçlılar'la mücadele ederken tebaanın bağlılığını güven altına almak için onlara iktâları miras bırakma hakkı tanıdılar. Bu gelişmenin, mirasla devredilen "fief" in ilk ortaya çıktığı Latin Doğu'nun etkisiyle mi yoksa kendiliğinden mi olduğu henüz tesbit edilememiştir (*EJ*² [İng.], III, 1088-1089). Askerî iktâların daha ziyade sınır boylarının savunulması için verildiği görülür; bunların çoğunluğu Fars yönünden saldıırıya mâruz kalan Sircan'da idi (Efdalüddin Ahmed el-Kirmânî, s. 74). Melikşah döneminde (1072-1092) adları divana kayıtlı 45.000 süvarinin çıktığı iktâlar, ordunun her gittiği yerde gerekli erzak ve levazımın hazır olması için imparatorluğun çeşitli yerlerine dağıtılmıştı (Râvendî, I, 128).

Sarayda ve merkez teşkilâtında görevli memurlara da iktâ verildi. Fakat bunlar muktân, tasarrufuna bırakılan topraklarda oturmaması bakımından idarî iktâlardan ayrılmaktadır. Melikşah zamanında Hârizm'in vergi gelirleri taşhâneye tahsis edilmişti ve Anuş Tegin taştdâr olduğunda Hârizm şahneliği de onun uhdesine geçti; ancak merkezden ayrılamadığı için burasını nâibleri vasıtasıyla yö-

netti. Bu tür iktâ askerî iktâdan da farklıydı; çünkü askerlerin erzak temini için değil memurun daha faal olmasını sağlamak için verilmekteydi. Kendilerine hizmet karşılığı iktâ tevcih edilenlerin menşurları tahta geçen hükümdar tarafından yenilenirdi. Selçuklular döneminde vezir iktâları genellikle toprağın üretiminin onda biri nisbetindeydi (İbn Hallikân, V, 144). Nizâmülmülk, Melikşah'ın huzurunda Seyyidürresâ Ebû'l-Mehâsin tarafından sultanın gelirlerinin onda birini alıp şahsı için kullanmakla suçlanmış, o da bunu ordunun ihtiyaçları, zekâtlar, hediyeler ve evkaf için harcadığını söylemişti (İbnü'l-Esîr, X, 123). Nizâmülmülk'ün iktâ olarak elinde bulundurduğu topraklara Melikşah tahta çıktıktan sonra Tûs şehrini de ekledi (*a.g.e.*, X, 83). Ömür boyu tahsis edilen bir emlak, babadan oğula geçen tasarruf hakkı veya para bağışı tarzında ortaya çıkan şahsî iktâlar da (birtür emeklilik maaşı) vardı. Hatunlara ve halifelere hayatlarını sürdürürebilmeleri için verilen iktâlar bu türdendir.

İdarî iktâların belli tip topraklarla sınırlandırıldığına dair kesin bir delil yoktur. Mîrî, mülk veya vakıf olmasına bakılmaksızın her tür arazi idarî iktâ olarak verilebilmekteydi. Belli bölgelerde, özellikle uzun süre başşehirlik yapan İsfahan'da iktâ arazilere rastlanmamaktadır. Selçuklular'ın son zamanlarında İsfahan civarındaki bölgelerin bazıları divana, bazıları ise şahıslara aitti. İktâ yoluyla merkezî hükümetin kontrolünden çıkan toprakların miktarı değişmekteydi; bunların Melikşah'ın ölümünden (485/1092) sonra arttığı görülmektedir. Muhammed Tapar'ın ölümünden (511/1118) sonra orta, batı ve güneybatı İran'da iktâ olarak verilen arazilerin miktarı öyle bir dereceye ulaşmıştı ki merkezî hükümetin gelirleri, emirlerinden daha güçlü bir orduyu ayakta tutmaya yetmiyordu. Devletin son yıllarına rastlayan iç mücadeleler sırasında verilen iktâların tasarruf hakkı süresi daha uzundu ve bunların miras yoluyla evlâda intikaline daha sık rastlanıyordu. İktânın sürekliliği ve muktân buna nisbetle elde ettiği güç himaye, satın alma veya gasp yoluyla o civarda başka araziler edinmesine imkân sağlamıştır. Böylece zamanla iktâ çeşitli aşamalardan geçerek mal sahipliğine yaklaşan bir konuma dönüşmüş, köylüler de vergilerini ödemededen toprağı terketmelerine yasak getirilmesi ve vergilerin muktân isteğine göre ödeyemeyecekleri derecede artırılmasından do-

layı toprağı bağlı yarı köleler haline gelmişlerdir.

İktâ sistemini Anadolu topraklarına Selçuklular'ın getirdiği kanaati yaygındır. Kitabına XII. yüzyılın sonlarıyla başlamasına rağmen Anadolu Selçukluları hakkında en önemli kaynak olan İbn Bibî'nin birçok ifadesi, en azından Moğol işgali öncesinde askerî ve idarî iktâların Anadolu'da çok yaygınlaşmış olduğunu göstermektedir. İbn Bibî, I. İzzeddin Keykâvus'un divanınca tevcih edilen bir iktânın menşurunda arazinin herhangi bir eksiltme yahut değiştirmeye tâbi tutulamayacağını ve muktân eceliyle ölümü halinde ailesine veya yakınlarına kalacağını yazdığını söylemekte ve 100 iktânın emîr-i meclis tarafından seçilen süvarilere verildiğini, I. Alâeddin Keykubad'ın 623'te (1226) Eyyûbîler üzerine yaptığı seferde yararlık gösteren gulâm ve emirlere ihsanlarda bulunup iktâlarını arttırdığını, Yassı Çimen Savaşı'ndan sonra Selçuklular'ın hizmetine giren Hârizmli kumandanlarına Erzincan, Amasya, Lârende ve Niğde'nin iktâ edildiğini bildirmektedir (*el-Evâmîrû'l-'Alâ'îyye*, I, 128, 165-166, 289, 435). Mukta', tasarrufuna verilen topraklarda yaşayan insanların menşurda belirlenmiş olan vergi, hak ve yükümlülüklerinde herhangi bir değişiklik yapamaz, çiftçiden "bir kuş kanadı kadar" fazla talepte bulunamazdı (*a.g.e.*, I, 477-478). Yeni ele geçirilen topraklar divan defterlerine kaydedilir ve sultanın uygun gördüğü kişilere verildi. Tahta çıkan her sultan iktâlar dağıtır ve eski menşurları yenilerdi. Sultan I. Alâeddin Keykubad da böyle yaparak Kastamonu Beyi Hüsâmeddin Çoban'a o yöreyi bağışlamış (*a.g.e.*, I, 220) ve bölge daha sonra onun oğullarına intikal ederek Çobanoğulları Beyliği'nin arazisini oluşturmuştu. Yine Alâeddin Keykubad, isyancılar Kemâleddin Kâmyâr'ın perişanlığını görünce onu bağışlamış ve ayrıca kendisine o zamana kadar 100.000 akçe geliri ve altmış sipahisi bulunan Sivas'a bağlı Zara'yı iktâ etmişti (*a.g.e.*, I, 272-273 [trc. Mürsel Öztürk], I, 290). Bu kayıt, bir iktânın maddî değeri ve askerî gücü hakkında önemli bir bilgi kaynağıdır.

Genel iktâ uygulamasına esas oluşturulan husus gelirin tevcihiydi. Devlet, iktâ edilen tarım topraklarının ve çayırların denetim ve malî haklarını kendi elinde tutuyordu. Ancak Moğol işgalinden önce bu sistemin gevşediği ve özel mülklere yakın haklara sahip iktâların verilmeye başla-

diği görülmektedir. Mülk ve diğer araziler gibi iktâların da tayin, tevcih ve tahrir işlemleriyle menşur ve beratlarının düzenlenmesi pervânenin nezâreti altında Dîvân-ı Pervâne'ye'de, bunların vergilerinin tesbiti, hesaplanması, toplanması gibi malî işlemleri ise müstevfî nezâretinde Dîvân-ı İstîfâ'da yapılmaktaydı. Moğol işgali sonucunda rejimin dağılması, devlet topraklarının kaybedilmesi pahasına olmakla birlikte iktânın, özellikle iktâu't-temlîkin önemini arttırmıştır. IV. Kılıcarslan'ın Erzincan civarındaki toprakları emîrlere iktâ olarak dağıtıp daha sonra kardeşi II. İzzeddin Keykâvus'u yenmesi halinde bunları kendilerine temlîk edeceğine dair söz vermesi bunun bir örneğidir (Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s. 486). Bu sürecin uzun müddet devam ettiği anlaşılmaktadır. Argun Han'ın, daha sonra da Gâzân Han'ın aslı mîrî arazi olan, ancak zamanla fiilî olarak özel mülkiyete geçmiş bulunan toprakları eski haline dönüştürme teşebbüsleri mülk sahiplerinin isyanı üzerine sonuçsuz kaldı ve bir defaya mahsus olmak üzere altmış tümen (600.000 dinar) karşılığında yine ellerinde bırakıldı. Olcaytu Han zamanında da Anadolu'ya vezirlikle gönderilen Ahmed Lâkûşî'nin mîrî arazileri iktâ sahiplerine sattığı ve böylece bu iktâların özel mülkiyete dönüştüğü bilinmektedir. Selçuklu mîrî arazisinin XIII. yüzyılın ortalarından itibaren siyasî istikrarsızlık sebebiyle hızlı bir şekilde özel mülkiyete dönüşmesi, mâlikâne-divanî denilen bir toprak rejiminin ortaya çıkmasına yol açmış ve ileride Osmanlıları ile diğer beyliklerin uygulayacağı Selçuklu iktâsının bir uzantısı olan timar sistemi bu ara rejim dolayısıyla uzun süre gecikmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Köymen), s. 41, 51, 94, 107, 120, 126-128, 170, 203; Râvendî, *Râhatü's-şudûr* (Ateş), I, 126, 128; II, 356; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* (trc. Abdülkerim Özyayın), İstanbul 1987, X, 83, 123, 236, 520; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), s. 161; ayrıca bk. İndeks; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 144; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, I, 128, 165, 166, 210, 220, 272-273, 289, 362, 435, 477-478; a.e. (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, I, 150, 186, 290, 305, 433-434; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-aḥbâr*, s. 161, 162, 182, 299; Efdalüddin Ahmed el-Kirmânî, *'İkdû'l-ülâ li'l-mevkûfî'l-a'lâ* (nşr. Ali Muhammed Nâîni), Tahran 1311 hş., s. 74; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1971, s. 486; a.mlf., *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1971, s. 69-91; a.mlf., "İktâ", *İA*, V/2, s. 949-959; M. Fuad Köprülü, *İslâm ve*

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi (haz. Orhan F. Köprülü), İstanbul 1983, s. 36-50; a.mlf., "Hârizmşahlr", *İA*, V/1, s. 280-282, 290-292; A. K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, London 1988, s. 101-115; a.mlf., "Eqṭā", *Elr*, VIII, 520-533; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1992, III, bk. İndeks; a.mlf., "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II: Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle", *TAD*, II/2-3 (1964), s. 328-329, 345-352, 356-358, 361-362; M. Said Polat, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İktimai ve İktisadî Hayat* (doktora tezi 1997), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 109-125; Abdul Azîz al-Dürî, "The Origins of Iqtâ' in Islam", *al-Abḥath*, XXII/1-2, Beirut 1969, s. 12, 18; Alessio Bombaci, "The Army of the Saljuqs of Rûm", *Annali*, XXXVIII, Napoli 1978, s. 343-369; Claude Cahen, "Tetâvvürü'l-iktâ' il-İslâmî mâ beyne'l-karneyni't-tâsî' ve's-şâlîş 'aşer" (trc. George Ketûre), *el-İctihâd*, sy. 1, Beirut 1988, s. 193-242; a.mlf., "İktâ", *El²* (İng.), III, 1088-1091.

SADİ S. KUCUR

□ FIKİH. İktâ konusu, tarih boyunca geliştirilen iktisadî sistemlerin en belirleyici kriterlerinden biri olan mülkiyet sistemi içinde önemli bir yere sahiptir. Nitekim İslâm tarihindeki toprak sistemlerini, Marksist nazariyede önemli yer tutan Asya tipi üretim tarzı modelini ve İslâm sosyalizmi tezini temellendirmede ileri sürülen görüşler, kamu otoritesinin mülkiyet üzerindeki tasarruf hakkının sınırı ve bununla bağlantılı olarak iktâ konusunda odaklanmaktadır. Dolayısıyla kamu otoritesinin mülkiyet üzerindeki tasarruf hakkıyla ilgili telakkiler iktânın mahiyeti ve hükmü konusunda önemli rol oynar. Öte yandan bu konudaki hukuk doktrini, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde başlayan ve giderek teamül halini alan uygulamalardan hareketle oluşturulduğu için tarihî tecrübenin gelişim seyrini ve hareketliliğini yansıtan bir içeriğe sahiptir. Fakihler de bu konuda mevcut tatbikatı tasvir etmeyi, gerekiyorsa eleştirmeyi ve böylece hukukun genel ilkeleri açısından uygulayıcılara yol göstermeyi hedeflemişlerdir. İktâ konusu klasik dönem fikhî literatürünün vakıf, cihad, maden, ihyâü'l-mevât gibi arazi hukukuyla doğrudan veya kısmen ilgili bölümlerinde veya emvâl, haraç, el-ahkâmü's-sultâniyye türü eserlerde böyle bir yaklaşımla ele alınır. Bunun sonucu olarak literatürde iktâyâ konu olan taşınmaz malların özellikleri, kamu otoritesinin bunları tahsis yetkisi ve şekli, iktâdârda aranan şartlar, tahsisin devamlılık arz

zedip etmeyeceği ve dolayısıyla iktâ ile mülkiyet naklinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği gibi hususlarda ayrıntılı fikhî tartışmalara rastlanır.

İktâ konusunda Kur'an'da hüküm bildirilen sarîh bir âyet yoktur. Bu husustaki görüşler Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarına dayandırılmaktadır. Ayrıca sahâbe devri uygulamaları, bilhassa Hz. Ebû Bekir ve Ömer dönemindkiler sünnete açıklık getirmesi açısından özel öneme sahiptir. Ayrıca iktânın cevazı hususunda icmâ vardır. Resûl-i Ekrem çok sayıda kimseye farklı mülâhazalarla iktâda bulunmuştur. Bu iktâların büyük kısmı müellefe-i kulûba, bir kısmı da âtıl duran tabii kaynakları verimli hale getirmek için yapılmıştır. Bunlar gerçekleştirilirken hem kamu yararı hem de özel mülkiyet korunmuştur (Hz. Peygamber'in yaptığı iktâlar hakkında bk. Muhammed Hamîdullah, s. 260, 269, 311, 313, 318-321). Resûl-i Ekrem ve özellikle Hz. Ömer dönemi iktâ uygulamalarının sistemleştirilmesinden sonra İslâm arazi hukukuyla ilgili esaslar netleşmeye başlamıştır. Sonraki dönemlerde bu uygulamalar esas alınarak yerine ve zamanına göre iktâ kavramının kapsamı genişletilmiş ve değişik isimlerle muhtelif iktâ şekilleri geliştirilmiştir. Bu durum, iktâ şekilleri ve bunların hükmü konusunda İslâm hukukçuları arasında görüş ayrılıklarının doğmasına sebep olmuştur.

İslâm hukukçuları iktânın, müslüman ya da müellefe-i kulûbdan olup beytül-mâlden istihkak sahibi kişilere hakları nisbetinde yapılabileceği hususunda fikir birliği içindedir. Hz. Peygamber'in tahsis ettiği iktâlardan müellefe-i kulûba yapılmış olanlar önemli bir yer tutmaktadır. Hz. Ebû Bekir döneminde de bazı kabile reislerine aynı amaçla iktâlar yapıldığı, Hz. Ömer devrinde ise bu tür iktâların azaldığı, önceden yapılanların denetlenmediği ve âtıl bırakılan bazılarının tamamen ya da kısmen iptal edildiği görülmektedir. Beytül-mâlden hak sahibi olmayanlara iktâ yapılması hususunda ise görüş ayrılığı vardır. Hazineye ait taşınmazlardan beytül-mâlden istihkakı bulunmayanlara iktâ yapılması Mâlikîler'e ve Hanefîler'den Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye göre câiz değildir. Çünkü beytül-mâl üzerinde bütün müslümanların hakkı vardır. Şâfiîler'le Ebû Yûsuf gibi bazı Hanefîler kamu yararı gerektirdiği takdirde buna cevaz vermektedir.